

Трофімук Т. М. Висвітлення процесу рекрутування євреїв до російської армії XIX ст. в документах особового походження / Т. М. Трофімук // Воєнна історія України : зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської військово-історичної конференції (25–26 квітня 2013 р., м. Київ). – К., 2013. – С. 196–198.

УДК 94:355.21(477. 4/.51)“17/18”(=411.16)

Трофімук Т. М.

Кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ РЕКРУТУВАННЯ ЄВРЕЇВ ДО РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ XIX СТ. В ДОКУМЕНТАХ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

У науковій розвідці проаналізовано документи особового походження як одне із джерел до вивчення рекрутської повинності єврейського населення Російської імперії у XIX ст. Для формування сучасної національної політики України важливе значення має історичне переосмислення міжетнічних та етноконфесійних взаємостосунків народів, що у різні хронологічні періоди мешкали на українських землях. Рекрутування євреїв до імперських збройних сил Росії залишається малодослідженою проблемою у сучасній історіографії. Її вивчення на основі різноманітних джерел дозволить розкрити не лише місце юдеїв у військовій системі Росії XIX ст., а й проаналізувати участь єврейства у загальноімперському та провінційному житті досліджуваного періоду.

Ключові слова: військова повинність, рекрутський набір, єврейська громада, Російська імперія.

Під час підготовки до Північної війни (1700–1721 рр.) Петро I провів реформування військової системи Російській імперії. Ним було розформовано дворянське і стрілецьке військо й реорганізовано полки “нового строю”, (тобто солдатські, рейтарські й драгунські полки, сформовані за західноєвропейським зразком у XVII ст.), які утворили ядро нової регулярної російської армії. Військова реформа стосувались, насамперед, способу комплектування збройних сил. У 1699 р. було проведено перший рекрутський набір і введено рекрутську повинність. Її суть полягала в тому, що всі податні стани у ході спеціальних наборів мали направити певну кількість осіб для проходження військової служби. Поступово від рекрутування були звільнені родини дворян, церковнослужителів та гільдійських купців. За національною ознакою повністю або частково від рекрутчини

звільнялися ряд народностей Сибіру, жителі Кавказу, Башкирії, Бессарабії, а також вірмени і татари і євреїв (останні до 1827 р.) [5, с. 103].

Після входження в результаті трьох поділів Речі Посполитої Правобережної України до складу Російської імперії, рекрутська повинність поступово поширилась і на податне населення, що проживало на українських землях, серед яких значну частину складали євреї. Спочатку євреї, на відміну від інших податних станів, не виконували натуральної рекрутської повинності. Катерина II, дотримуючись ідей Просвітництва з його виокремленням євреїв в окрему верству та розділяючи погляди європейських правителів про нездатність євреїв до регулярної військової служби, вирішила, що вони не будуть залучатися до несення військової служби у військових формуваннях. Така ж позиція простежувалася у діях наступних російських імператорів, адже думка, що євреї боязливі за своєю натурою та по суботах не будуть брати до рук зброї, що особливості їхнього світобачення не можна поєднати зі службою у війську, міцно вкоренилась у свідомості російського суспільства та його можновладців [8, с. 266].

Ситуація змінилася на початку правління Миколи I, коли верхівка російського чиновництва стала розглядати армію як спосіб навернення євреїв на православ'я і зміни традиційного способу їхнього життя. Така думка знайшла законодавче відображення у прийнятому в 1827 р. "Статуті рекрутської повинності і військової служби євреїв". Цим документом скасовувались, так звані "рекрутські відкупні гроші", і вводилось виконання рекрутської повинності "натурою" [9]. Рекрутчина всебічно позначилась на житті єврейських громад: на їх соціальному, демографічному, економічному, психологічному становищі. Тому її всебічне вивчення дозволить не лише висвітлити малодосліджені проблеми, пов'язані із проходженням євреями військової служби, а й глибше проаналізувати внутрішнє становище єврейських кагалів у XIX ст.

Метою наукової розвідки є визначення інформативності джерел особового походження та їх значення для розкриття особливостей проведення рекрутських наборів з єврейського населення XIX ст.

Документи особового походження, у яких висвітлено рекрутчину євреїв, представлені щоденниками, записками та спогадами єврейських рекрутів, християн-військовослужбовців, громадських та політичних діячів XIX ст. Вони цінні тим, що не лише насичені фактами, але і транслюють оцінкові судження, передають емоційний фон виконання рекрутської повинності у досліджуваній період. Ці джерела окреслюють події через світогляд їхніх авторів, проте за умови їх критичного аналізу вони дозволяють детальніше розглянути перебіг та організацію військових наборів рекрутів-євреїв, їх становище та побут у

кантоністських школах (зкладах, у яких готували неповнолітніх юнаків до дійсної служби) та діючих формуваннях.

Для глибшого розуміння та порівняння становища єврейських та християнських рекрутів важливі спогади як російських, так і єврейських сучасників XIX ст. У автобіографічному творі “Былое и думы” О. І. Герцен, розглядаючи рекрутчину як складову державної системи, торкнувся й становища кантоністів-євреїв. Зокрема, він згадував про зустріч з групою єврейських підлітків-рекрутів, які направлялися у кантоністські школи. Письменник описав їхній зовнішній вигляд та із сумом окреслив перспективу важкої долі малолітніх новобранців: “Привели дітей і вишикували у правильну шеренгу; це було одне з найжахливіших видовищ, які я бачив, – бідні, бідні діти! Хлопчики дванадцяти, тринадцяти років ще якось тримались, але малюки восьми, десяти років [...]. Бліді, втомлені, з переляканим виглядом, вони стояли у товстих солдатських шинелях із піднятим коміром, звертаючи якийсь безпомічний, жалісливий погляд на гарнізонних солдат [...]; їхні білі губи та сині кола під очима свідчили про лихоманку і озноб. І цих хворих дітей, що були позбавлені догляду, ласки, обдував вітер, який безперешкодно дув із Льодовитого моря, й вони йшли в могилу” [3, с. 197].

Цінними для розкриття теми рекрутування юдеїв є спогади єврейського поета, педагога, публіциста А. І. Паперни. Він охарактеризував життя єврейських громад у роки правління Миколи I. Автор звернув увагу не лише на особливості єврейського побуту, духовного та релігійного життя, а й вказав на те, що важка солдатська служба стала причиною глибокої кризи єврейських громад у 1850-х рр., коли кожна родина намагалась врятувати від рекрутчини своїх членів, не зважаючи на методи, релігійні та моральні переконання [4].

Вагомими та інформаційно насиченими джерелами є спогади сучасників про рекрутські набори серед єврейських громад у 1827–1874 рр., вміщені у журналі “Еврейская старина”. Треба виділити спогади Я. Г. Ермановича та М. Ліхтмахера, які ставши рекрутами, опинились у батальйонах кантоністів. Вони описали нелегкий життєвий шлях підлітків у лавах російської армії [1].

Серед єврейських кантоністів були відомі письменники та публіцисти, котрі після закінчення військової служби опублікували розповіді про свою підготовку та службу в збройних силах Росії XIX ст. Вперше життя і побут кантоністів у автобіографічному творі “Многострадальные: Очерки прошлого” описав В. М. Нікітін [7]. У 1848 р. у дев’ятирічному віці він потрапив до кантоністського батальйону у Нижньому Новгороді, де прийняв християнство. Після закінчення військової служби, займаючи чиновницьку посаду у міністерстві сільського господарства і державного майна, на основі своїх юнацьких

вспоминів та вражень В. М. Нікітін видав збірку, у якій змалював умови побуту кантоністських шкіл та ставлення їх військового керівництва до вихованців різних конфесій.

Трагічність долі малолітніх рекрутів залишила глибокий слід у пам'яті Г. Я. Цама – єврейського кантоніста, який залишаючись вірним юдаїзму, став першим солдатом-євреєм, котрий отримав звання капітана. У своїх спогадах він розповів про утиски, які використовували військові “вчителі” щодо євреїв-кантоністів, з метою примусу зміни ними свого віросповідання та релігійне життя солдатів-євреїв у діючих формуваннях [10–11].

Ще одною автобіографічною працею з історії рекрутської повинності євреїв є “Записки єврея” [2]. Її автор один з основоположників російсько-єврейської літератури XIX ст. – Г. І. Богров. Описуючи життя кантоніста-єврея, якого кагальне керівництво незаконно відправило у солдати, він зумів показати негативний вплив рекрутчина на внутрішнє життя єврейських громад у 30–40-х рр. XIX. Водночас Г. І. Богров у своїй публікації підкреслив той факт, що ні жахливі умови перебування у кантоністській школі та у військовопоселенців-християн, ні суворі фізичні покарання, у більшості випадків, не могли змусити кантоністів-євреїв відмовитись від сповідання юдаїзму.

Близьким за змістом до вказаних спогадів є щоденник колишнього кантоніста Аврума Мордковича Пантофеля (1839–1922 рр.), який народився у Новограді-Волинському повіті Волинської губернії [6]. У ранньому віці Аврум втратив батька. Після навчання у хедері він пішов працювати на фабрику. У серпні 1852 р. вночі у дім, де спав Аврум, прийшов соцький, повірений з рекрутської повинності та ще дві особи й забрали його із собою. Декілька днів підлітка тримали під вартою у будинку сотського. Його матір зверталась до кагальних з проханням звільнити Аврума з-під варти, але безрезультатно. Невдовзі до квартири сотського привели ще кількох підлітків різного віку. Практика здачі бідних та малолітніх сиріт-євреїв за багаті родини у 1850-х рр. стала звичним явищем. Виник навіть окремий інститут “ловців” єврейських дітей – “хаперів”. З часом кількість ув'язнених разом з Аврумом зросла до чотирнадцяти осіб, тому їх перевели в інший будинок – “збірну”. Там сковані кайданами хлопчики перебували під пильним наглядом чотирьох вартових. Більше місяця підлітки перебували у цьому будинку, постійно молячись та просячи вартових відпустити їх додому. Після оголошення рекрутського набору дітей на підводах відправили у Старокостянтинів. Там з них зняли кайдани і відвели у рекрутське присутствіє для огляду та визначення придатності до військової служби. Військовий лікар визнав Аврума здоровим і придатним до служби. Далі його одягнули й відвели до циркульника, котрий зістриг йому волосся. Коли Аврума забирали з присутствія, у його пам'яті назавжди закарбувалося, як плакала його мама та матері інших маленьких новобранців, що зібрались перед присутствієм. Потім рекрутів відправили на підводах у Житомир, де розмістили в одній із казарм. У

Житомирі був збірний пункт і там розподіляли дорослих (тобто вісімнадцятирічних) рекрутів на службу у військові формування, а малолітніх віком – у школи кантоністів. З Волинської губернії було вирішено направити дві партії кількістю у триста осіб у Тобольськ, а дві партії тієї ж кількості – в Томськ. Аврум потрапив у партію, що їхала до Тобольська. Перед відправленням із Житомира до декого з рекрутів приїхали рідні, для того щоб провести їх у довгу дорогу. Аврум запам'ятав, як вони благали синів не міняти своєї релігії, не забувати Бога і бути вірними синами Ізраїлю [6].

Таким чином, документи особового походження, не зважаючи на їхній суб'єктивний характер, є цінним джерелом для вивчення рекрутської повинності євреїв. Переважно в них йдеться про організацію та проведення рекрутських наборів. Окрім того, цінність щоденників, спогадів, мемуарів та розповідей євреїв-рекрутів та євреїв-кантоністів полягає в тому, що в них емоційно змальовано з позицій єврейської людності особливості перебування юдеїв як на дійсній службі, так і у загонах військових кантоністів.

Джерела та література:

1. Бейлин С. Из рассказов о кантонистах / С. Бейлин // Еврейская старина. – Т. 2. – Вып. 3. – 1909. – С. 115–120.
2. Богров Г. Похождение Ерухима. Рассказ из жизни кантониста / Г. Богров. – Одесса : Книгоиздательство Шермана. – 100 с.
3. Герцен А. И. Былое и думы : Отрывки / А. И. Герцен. – М. : Сов. Россия, 1979. – 379 с.
4. Евреи в России. XIX век : А. И. Паперна. Из Николаевской эпохи ; А. Г. Ковнер. Из записок еврея ; Г. Б. Слиозберг. Дела давно минувших дней / Вступительная статья, составление, подготовка текста и комментарии В. Е. Кельнера. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 560 с.
5. Епифанов П. П. Рекрутчина / П. П. Епифанов // Советская Военная Энциклопедия. – Т. 7. – М. : Военная литература, 1979. – С. 103. 120
6. Нечецкий А. Дневник кантониста [Электронный ресурс] / А. Нечецкий. – Режим доступа : <http://www.jewishperson.org/baranowka/dnevnik-kantonista/>.
7. Никитин В. Н. Многострадальные : Очерки прошлого / В. Н. Никитин. – СПб., 1895. – 367 с.
8. Станиславский С. К истории кантонистов / С. Станиславский // Еврейская старина. – 1909. – Вып. 4. – С. 266–268.
9. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. 1827. Августа 26 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб. : Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 727–741.
10. Цам Г. Я. Записки офицера-еврея отставного капитана / Г. Я. Цам // Восход. – 1903. – № 347. – С. 31–36.
11. Цам Г. Я. История возникновения в Томске военно-молитвенной солдатской школы / Г. Я. Цам. – Томск, 1909. – 21 с.